

Οικονόμου Ι. Ανδρομάχη
Εθνολόγος

Από τα ορεινά στα πεδινά: μετακίνηση και μετανάστευση εργατικού δυναμικού στο χώρο της Αττικής

Η περίπτωση της δημιουργίας της νεότερης πόλης του Λαυρίου, που αποτελεί μοναδικό παράδειγμα αμιγούς βιομηχανικής πόλης στην Ελλάδα το 19ο αι. και σημαντικό βιομηχανικό κέντρο στη διάρκεια του 20ού αι., καθώς και της κοινωνικοοικονομικής συγκρότησης της ευρύτερης περιοχής της Λαυρεωτικής που στηρίχθηκε στην εκμετάλλευση των μεταλλείων (από το 1865) και στην εκβιομηχάνισή της στη συνέχεια, έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο πολλών ιστορικών και κοινωνικών μελετών¹.

Η ανάπτυξη των μεταλλευτικών-βιομηχανικών εργασιών στο χώρο της Λαυρεωτικής προσήλκυσε, όπως ήταν φυσικό, μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών από το εξωτερικό, στην αρχική φάση (από το 1865) ως εξειδικευμένο προσωπικό (Ισπανούς, Ιταλούς, Γάλλους κ.ά.), αλλά κυρίως από το εσωτερικό (1870-1970), από διάφορα μέρη τόσο της ηπειρωτικής όσο και της νησιωτικής Ελλάδας (Ήπειρο, Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα, Κυκλάδες).

Οι εθνοτοπικές αυτές ομάδες που συνθέτουν μέχρι σήμερα το πολυπολιτισμικό ψηφιδωτό της Λαυρεωτικής, συνυφασμένο με την εγκατάσταση των σύγχρονων οικονομικών μεταναστών (μετά το 1990), έχει αποτελέσει αντικείμενο ορισμένων κοινωνιολογικών-ανθρωπολογικών μελετών², επιζητεί όμως ακόμα έρευνα και μελέτη κυρίως από μια ανθρωπολογική ματιά.

1. Η πλειοψηφία των μελετών αυτών εκδίδεται από το 1985 και εξής και περιλαμβάνει πλούσια βιβλιογραφία. Ενδεικτικά επισημαίνω τα άρθρα που περιλαμβάνονται στα Πρακτικά των Επιστημονικών Συναντήσεων ΝΑ. Αττικής (τόμοι Α'-ΙΒ', τα έτη 1985-2006), καθώς και τις αυτοτελείς μελέτες των Γεωργίου Κ. Μάνθου, *Μεταλλευτικό-μεταλλουργικό Λαύριο*, 1990, εκδ. Δήμος Λαυρεωτικής, Γεωργίας Πετράκη, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο: η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 2002, Γιώργου Δερμάτη, *Λαύρειο το μαύρο φως. Η μεταλλεντική και μεταλλουργική βιομηχανία στο Λαύρειο 1860-1917. Ελληνική και Ευρωπαϊκή διάσταση*, εκδ. Τεχνολογικό-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρείου (ΕΜΠ), 2003.

2. Χάρης Μπαμπούνης, «Κυκλαδική πληθυσμαική μετακίνηση και εγκατάσταση στην Αττική κατά το 19ο και 20ό αι. Η περίπτωση της παροικίας της Μήλου», *Παρουασός* τ. ΛΒ' (1-2),

Η παρούσα εργασία στοχεύει να συμβάλει στη συμπλήρωση «των ψηφίδων» που συνθέτουν το εθνοτοπικό μωσαϊκό της Λαυρεωτικής και των Μεσογείων μέσα από τη μελέτη αφενός της εργατικής-μεταλλευτικής μετανάστευσης και αφετέρου της αγροεργατικής μετακίνησης που έλαβε χώρα στην περιοχή της Αττικής, το διάστημα από τα τέλη του 19ου ως τη δεκαετία του '70. Συγκεκριμένα αφορά τις μετακινήσεις-μεταναστεύσεις εργατικού δυναμικού από τον ορεινό χώρο της ΒΔ Αττικής και συγκεκριμένα τις κοινότητες Βίλια, Ερυθρές (Κριεκούκι) που βρίσκονται στον κύριο κορμό του όρους Κιθαιρώνα, προς τον πεδινό χώρο της ΝΑ Αττικής (Λαυρεωτική, Μεσόγεια).

Πρόκειται για κοινότητες που ασχολούνται με τη δασοεκμετάλλευση, δηλ. εκμετάλλευση του φυσικού δασικού πλούτου (ρητινοσυλλογή, ανθρακοποιία, υλοτομία, ασβεστοποιία), την εκτροφή αιγοπροβάτων (Βίλια) και τη γεωργική εκμετάλλευση (Ερυθρές)³. Τα δασικά προϊόντα ήταν κατεξοχήν εμπορευματικά προϊόντα με προεξάρχουσα τη ρητίνη, η οποία αποτέλεσε από τα τέλη του 19ου αιώνα βιομηχανικό προϊόν που απευθυνόταν αρχικά στις βιομηχανίες του εξωτερικού και στη συνέχεια στην εγχώρια βιομηχανία (Α. Οικονόμου 2007: 72-4). Τα άλλα δασικά προϊόντα (ξύλοκάρβουνα, ξυλεία) καθώς και τα κτηνοτροφικά (γάλα, τυρί, βούτυρο) και τα γεωργικά προϊόντα, πριν από τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας, απευθύνονταν κυρίως στην αυτοκατανάλωση και στην τοπική αγορά.

Η ρητινοσυλλογή, πραγματοποιοιείτο μέχρι τη δεκαετία του '70 με έναν απλοϊκό εξοπλισμό που στηριζόταν στην εμπειρία και τη δεξιοτεχνία των ρετινιάδων. Η αυξημένη ζήτηση της ρητίνης σε συνδυασμό με την έλλειψη επαρκών δασοτεμαχίων και τις απαρχαιωμένες τεχνικές εκμετάλλευσης των πεύκων οδήγησε ένα σημαντικό μέρος του εργατικού δυναμικού (άντρες κυρίως) σε αναζήτηση εργασίας σε πευκοδάση, προπολεμικά και μεταπολεμικά, έξω από την περιφέρεια Βιλιών, είτε στην περιοχή της Αττικής (Γεράνεια, Λαυρεωτική) είτε σε πιο απομακρυσμένες περιοχές (Χαλκιδική, Φθιώτιδα, ΒΔ. Πελοπόννησο, νησιά Βορείου και Ανατολικού Αιγαίου κ.ά.) (Α. Οικονόμου 2007: 60-72 και 81-2).

Η κτηνοτροφία ασκείτο μέσα στο ευρύτερο οικογενειακό πλαίσιο με «πρωτόγονο» εργαλειακό εξοπλισμό και τεχνικές και είχε, κατά συνέπεια, χαμηλή παραγωγικότητα και μικρή εμπορευματοποίηση (Α. Οικονόμου 2007: 99-122).

1990, σ. 349-360, Ελευθ. Αλεξιάκης, «Εγκαταστάσεις Λακώνων στη Λαυρεωτική (1870-1970), Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, 2001, σ. 351-389, του ίδιου, «Κοινωνική διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύρειο (1870-2000), Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής, 2004, σ. 27-63, Γεωργία Πετράκη, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο*, ό.π.

3. Επτενής αναφορά για την ιστορική, κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική συγκρότηση των κοινοτήτων αυτών βλ. στο Ανδρομάχη Ι. Οικονόμου, *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2007.

Η γεωργία εκμεταλλευόταν, ως τη δεκαετία του '60 περίπου, τους μικρούς, ορεινούς και πολυτεμαχισμένους κλήρους με εργαλειακό εξοπλισμό που στηριζόταν αποκλειστικά στην ανθρώπινη και τη ζωική ενέργεια μέχρι τη δεκαετία του '60, οπότε ξεκίνησε δυναμικά ο αγροτικός εκσυγχρονισμός και η επέκταση της καλλιεργήσιμης γης. Από τη δεκαετία του '60, και ιδιαίτερα του '70, το εργατικό δυναμικό της περιοχής απασχολείται στη βιομηχανία που αναπτύχθηκε στο Θριάσιο πεδίο και στο Βοιωτικό κάμπο.

Ως άμεση συνέπεια αυτής της οικονομικής εικόνας των κοινοτήτων ήταν η απελευθέρωση εργατικών χεριών για σημαντικό χρονικό διάστημα (κυρίως τους χειμερινούς μήνες). Το εργατικό αυτό δυναμικό απορροφάτο εποχιακά, αλλά για μακρά περίοδο (τέλη 19ου αιώνα – αρχές δεκαετίας '70), όπως θα δούμε και στη συνέχεια, στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής. Ένα αξιόλογο μεταναστευτικό ρεύμα προς το εξωτερικό (Αμερική) εντοπίζεται στις αρχές του 20ού αιώνα και ανέρχεται (για το Κριεκούκι) στο 5% περίπου του συνολικού πληθυσμού⁴.

Η διερεύνηση του θέματος και η συγκέντρωση του πληροφοριακού υλικού έγινε με τη μέθοδο των προσωπικών συνεντεύξεων και βιογραφιών και εμπλουτίστηκε, σε αυτή τη φάση της έρευνας, με υλικό κυρίως από τα δημοτικά αρχεία. Πρόκειται λοιπόν για μια διαπραγμάτευση του θέματος που στηρίζεται σε «ποιοτικά» χαρακτηριστικά παρά σε «ποσοτικά» δεδομένα. Τα τελευταία, όσον αφορά την αγροτική μετακίνηση και την εργατική-μεταλλευτική μετανάστευση στην περιοχή της ΝΑ. Αττικής, στηρίζονται σε προφορικές, υποκειμενικές εκτιμήσεις που συμπληρώνονται από δειγματοληπτική έρευνα για τις μεταδημοτεύσεις⁵.

Η αγροτική μετακίνηση, που εντάσσεται στο ευρύτερο κύμα των αγροεργατικών-εποχιακών μετακινήσεων της προβιομηχανικής Ελλάδας⁶, αφορά τη μετακίνηση αγροεργατικού δυναμικού για την καλλιέργεια και συγκομιδή των αμπελιών προς την αμπελοοινική περιοχή των Μεσογείων. Σε μικρότερο βαθμό καταγράφεται και μετακίνηση αγροεργατών, για το θερισμό των δημητριακών, αλλά και ρητινοσυλλεκτών, τη θερινή περίοδο, για την εκμετάλλευση των δασών της Λαυρεωτικής, καθώς τα Μεσόγεια διέθεταν τους δικούς τους ρετινιάδες.

Η μετακίνηση των αγροεργατών προς την αμπελοφυτεμένη μεσογείτικη γη γινόταν σε δυο φάσεις μέσα στον κύκλο του χρόνου ακολουθώντας τα στάδια της καλλιέργειας του αμπελιού. Η πρώτη φάση που ξεκινούσε από τον Ιανουάριο και

4. Το ποσοστό αυτό προκύπτει από την επεξεργασία δεδομένων από το Δημοτολόγιο του 1914 του Δήμου Ερυθρών.

5. Τα στοιχεία για τις μεταδημοτεύσεις προκύπτουν από τα δημοτολόγια (Βιλίων και Ερυθρών) και αφορούν κυρίως την περίοδο μετά το 1950. Ευχαριστώ τη φίλη Αγγελική Καραμάνη, από τα Βίλια, για τη βοήθειά της.

6. Βλ. σχετικά με τις μετακινήσεις αγροεργατών στο χώρο της Αττικο-Βοιωτίας Α. Οικονόμου 2007: 129-130.

έφθανε μέχρι το Μάρτιο, αφορούσε την καλλιέργεια των αμπελιών, δηλ. το όργωμα, το σκάλισμα και το κλάδεμα και η δεύτερη φάση, από το Σεπτέμβριο μέχρι τον Οκτώβριο αφορούσε τον τρύγο, τη μεταφορά και το πάτημα των σταφυλιών.

Οι εποχιακές αυτές μετακινήσεις διακρίνονταν από έμφυλα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού και υπήρχε ένας καταμερισμός των εργασιών. Στην πρώτη φάση, όπου οι εργασίες θεωρούνταν «βαριές» και απαιτούσαν σωματική ρώμη συμμετείχαν αποκλειστικά άνδρες. Στη δεύτερη φάση οι γυναίκες⁷ ασχολούνταν κυρίως με τον τρύγο και ιδιαίτερα το κόψιμο των σταφυλιών, ενώ οι άνδρες με το κουβάλημα και το πάτημα των σταφυλιών. Επίσης εργάζονταν και ως αγωγάτες με τη χρήση δικών τους μεταφορικών μέσων (μουλάρια με σούστα, τρακτέρ με δίτροχη ρεμούλκα αργότερα). Το σύνολο των αγροεργατών που πήγαιναν στα Μεσόγεια προέρχονταν από πολυμελείς οικογένειες με μικρό ή ανύπαρκτο αγροτικό κλήρο.

Οι μετακινήσεις γίνονταν σπανιότερα μεμονωμένα και συχνότερα ομαδικά, σε ομάδες των 5-8 ατόμων κάτω από την ευθύνη ενός «αρχηγού» που έκλεινε τις συμφωνίες με τον εργοδότη και ρύθμιζε την αμοιβή τους. Δεν επρόκειτο για αυστηρά ιεραρχημένες ομάδες αλλά για ομάδες που οργανώνονταν στη βάση ενός συστήματος σχέσεων (εντοπιότητας, συγγενικών, φιλικών κ.ά.) και της εθνοτοπικής ταυτότητας (Αρβανίτες, Βιλιώτες, Κριεκουκιώτες, Κουλουριώτες, Πλαταιείς, Καρυστινοί κ.ά.).

Οι συνθήκες εργασίας (εποχιακή, πληρωμή με μεροκάματο ή κατ' αποκοπή) και διαμονής, που παραλληλίζονται από τους πληροφορητές με εκείνες των σημερινών Αλβανών μεταναστών, δεν δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για μια μονιμότερη εγκατάσταση, εκτός ίσως ελαχίστων εξαιρέσεων. Οι αγροεργατικές αυτές μετακινήσεις, που ξεκίνησαν προπολεμικά αλλά εντάθηκαν μετά τον πόλεμο (από το 1950), μειώθηκαν σταδιακά με την εκμηχάνιση της γεωργίας και τη βιομηχανική ανάπτυξη της περιοχής (Ελευσίνα, Ασπρόπυργος, Θήβα) και σταμάτησαν οριστικά στις αρχές του '70.

Σημαντική για τις κοινότητες του Κιθαιρώνα, Βίλια και Κριεκούκι, ήταν η εργατική μετακίνηση-μετανάστευση προς τη μεταλλοφόρο περιοχή της Λαυρεωτικής. Η «κάθοδος» αυτή από τα ορεινά της ΒΔ. Αττικής στο χώρο της Λαυρεωτικής τοποθετείται όχι νωρίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 και συνδέεται φυσικά με το ξεκίνημα της εκμετάλλευσης των μεταλλείων του Λαυρείου στα νεότερα χρόνια (από το 1865) με τη Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Laurium και, στη συνέχεια από την Ελληνική Εταιρεία Μεταλλουργίας. Το ρεύμα αυτό σταμά-

7. Γυναίκες για τον τρύγο στα Μεσόγεια πήγαιναν κυρίως και από άλλες περιοχές, όπως Δεβενοχώρια, Πλαταιείς, Σαλαμίνα κ.ά.

τησε σταδιακά μέχρι τη δεκαετία του 1920-30, περίοδο κατά την οποία μειώθηκε και στη συνέχεια σταμάτησε οριστικά η πρώτη μεταλλευτική δραστηριότητα στο Λαύριο⁸.

Αυτή η μετακίνηση και εγκατάσταση εργατικού δυναμικού από τα Βίλια και τις Ερυθρές εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο προσέλκυσης εργατών για τα μεταλλεία του Λαυρίου από διάφορες περιοχές (νησιωτικές και ορεινές) της Ελλάδας (Μήλο, Πάρο, Σαντορίνη, Κέα, Κύμη, Κάρυστο, Μάνη, Δωρίδα, Ήπειρο κ.ά.). Είναι γνωστό ότι οι εγκαταστάσεις των εθνοτοπικών αυτών ομάδων οδήγησαν στη διαμόρφωση διακριτών οικισμών και συνοικιών (τα Σπανόλικα, τα Μανιάτικα, τα Μηλείκα, τα Βατικιώτικα, τα Σαντοριναίικα κ.ά.) που αποτέλεσαν, στη συνέχεια, τον πυρήνα συγκρότησης της νεότερης πόλης του Λαυρίου⁹.

Πρόκειται δε για τη μοναδική συγκροτημένη εγκατάσταση εργατών που προέρχονται από το χώρο της Αττικής και αυτό αιτιολογείται και από τη δυσκολία πρόσβασης. Για τα δεδομένα της εποχής η μετακίνηση ήταν δύσκολη και το Λαύριο, που ήταν γνωστό στους Αρβανίτες με την ονομασία Σκουρί, από τις γνωστές «σκωρίες» των μεταλλευμάτων, ήταν πολύ μακριά. Έλεγαν χαρακτηριστικά: *Ντο βέμι ν' Σκουρί*, δηλ. θα πάμε στο Λαύριο και *Μωρέ ν' Λαύρειο ντο βέμι, μ' κίο αλάργα ιστ*, δηλ. στο Λαύριο θα πάμε, αυτό είναι μακριά! Θέλοντας δε να δώσουν το μέγεθος της απόστασης και της δυσκολίας πρόσβασης σε αυτό, έλεγαν συχνά, συγκρίνοντάς το με άλλες περιοχές: *ιστ μ' ντάρα' γκα Λαύριο* (= είναι πιο μακριά και από το Λαύριο)!

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες πρωτεργάτης αυτής της εργατικής μετακίνησης των Βιλιωτών και Κριεκουνικιών στη Λαυρεωτική θεωρείται ο Ζωγράφος Μπότσης, πρωτότοκος γιος του Δημητρίου Μπότση, που γεννήθηκε στα Βίλια το 1856¹⁰. Ο Ζωγράφος Μπότσης συνδέθηκε με τον Σεργιέρι, εργάστηκε ως μεγα-

8. Για την εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυρίου βλ. ενδεικτικά, Γ. Δερμάτης *Λαύρειο το μαύρο φως*, ό.π. και Γεωργία Πετράκη, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο* ό.π. σ. 49-55.

9. Για τη συγκρότηση της πόλης του Λαυρίου βλ. Τίτσα Καλόγρη, «Η συμβολή της Εταιρίας των μεταλλουργείων του Λαυρίου στη δημιουργία και την ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου», *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Παιανία 1994, σ. 303-322, Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, «Κοινωνική διαστρωμάτωση και οργάνωση χώρου στο Λαύρειο (1870-2000)», *Πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια Θεορικού Αττικής 2004, σ. 27-63.

10. Εκτός από το Ζωγράφο, παιδιά του Δημητρίου και της Ελένης Μπότση (το γένος Μιχάλη από το Κριεκούκι) ήταν ο Κωνσταντίνος, ο Τιμολέων (έτος γέν. 1864), ο Γεώργιος (έτος γέν. 1868), ο Χρήστος (έτος γέν. 1872) και ο Αθανάσιος (έτος γέν. 1878) οι οποίοι εργάστηκαν στα μεταλλεία του Λαυρίου και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Κερατέα. Από τα αδέρφια του Ζωγράφου μόνο ο Κωνσταντίνος παρέμεινε στα Βίλια. Ευχαριστώ θερμά τους κυρίους Νάσο Μπότση, δικηγόρο, και Δημ. Μπότση, γιατρό, για τις πληροφορίες που έθεσαν στη διάθεσή μου.

λοεργολάβος στα πλαίσια της γαλλικής εταιρείας και ανέλαβε να οργανώνει ομάδες εργατών για τα μεταλλεία.

Και τα αδέρφια του Ζωγράφου ασχολήθηκαν με την εκμετάλλευση των μεταλλείων τόσο στη Λαυρεωτική όσο και σε άλλες μεταλλοφόρες περιοχές, όπως στην Εύβοια (μεταλλεία λευκολίθου). Ο Ζωγράφος Μπότσης ανέλαβε την εξόρυξη μεταλλευμάτων σιδήρου για μικρή χρονική περίοδο (1903-5) στην περιοχή των Λεγραινών, στη θέση Χάρακας, όπου σήμερα σώζεται η βάση της σκάλας φορτοεκφόρτωσης που είναι γνωστή ως η «σκάλα του Ζωγράφου» (Γ. Δερμάτης 2003:478) (εικ. 1).

Η εντοπιότητα και η συγγενική σχέση που υπήρχε αποτελούσαν ισχυρό και καθοριστικό παράγοντα στην αναζήτηση εργατικού δυναμικού από τα Βίλια και το Κριεκούκι. Έτσι, τόσο ο Ζωγράφος Μπότσης (και στη συνέχεια τα αδέρφια του), όσο και ο Μελέτιος Γκιόκας και ο Δήμος Παγώνης¹¹ ήταν αυτοί που, σύμφωνα με τους πληροφορητές μας, αναζητούσαν εργατικό δυναμικό από τα Βίλια και οργάνωναν την εγκατάστασή τους στη Λαυρεωτική αλλά και αργότερα σε άλλες μεταλλοφόρες περιοχές της Ελλάδας (Εύβοια, Σέρρες κ.ά) (πρβ. C. Agriantoni 1994: 49).

Εκτός από λίγες περιπτώσεις, όπως αυτή της οικογένειας του Ζωγράφου Μπότση (αδέρφια και παιδιά) και την περίπτωση του μηχανικού Μελετίου Δημ. Γκιόκα και του Δήμου Παγώνη, που προέρχονταν από οικογένειες με κοινωνική και οικονομική επιφάνεια και πολιτική δύναμη, και οι οποίοι εργαζόνταν ως εργολάβοι στα μεταλλεία, η πλειοψηφία των Βιλιωτών-Κριεκουκιωτών απασχολούνταν ως εργάτες και ως αγωγιάτες τόσο στα μεταλλεία όσο και στην κατασκευή έργων υποδομής (οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο).

Η αρχική εγκατάσταση είχε τα χαρακτηριστικά της εθνοτοπικής εγκατάστασης καθώς Βιλιώτες – Κριεκουκιώτες μεταλλωρύχοι εργαζόνταν και διέμεναν, όπως φαίνεται, κοντά στο μεγάλο μεταλλευτικό πηγάδι (340 μ. βάθος) στη θέση Βίλια, βόρεια της Πλάκας¹² (εικ. 2, 3, 4) Η ονομασία (Βίλια, Βιλιώτικα) δόθηκε από τον τόπο προέλευσης των εργατών-οικιστών, όπως αναφέρθηκε, και σε πολλές ανάλογες, γνωστές περιπτώσεις που συνθέτουν τη σημερινή πόλη του Λαυρίου (Σπανόλικα, Μανιάτικα, Μηλέικα, Βατικιώτικα, Σαντοριναίικα κ.ά.). Τα Βίλια

11. Ο Μελέτιος Δ. Γκιόκας γεννήθηκε στα Βίλια το 1873 (απεβίωσε το 1932) και ήταν γιος του δημάρχου Βιλίων Δημ. Γκιόκα. Είχε σπουδάσει μηχανικός και διετέλεσε διευθυντής των μεταλλείων Λαυρίου (1908-1930). Ο Δήμος Παγώνης γεννήθηκε στα Βίλια το 1863 και κατείχε υψηλή θέση στα μεταλλεία. Βλ. περισσότερα στο Μελέτης Παπακωνσταντίνου, *Τα Βίλια στο πέρασμα του χρόνου (1821-1949)*, Αθήνα 2006, σ. 244.

12. Η θέση Βίλια αποτελούσε ιδιαίτερο παραγωγικό μεταλλείο της γαλλικής εταιρείας και μετά το 1951 διανοίχθηκε φρέαρ βάθους 340 μ. που αποτελούσε το βαθύτερο της Λαυρεωτικής (Γ. Δερμάτης 2003: 307 και 322, Ε. Κακαβογιάννης 1994: 355-6).

αποτελούσαν ξεχωριστό οικισμό, που σύμφωνα με την απογραφή του 1896 είχε 104 κατοίκους (Α. Αντωνίου 1994:378-9)¹³.

Αρχικά μετακινούνταν μόνο οι άντρες είτε εποχιακά (χειμώνα) είτε όλο το χρόνο (C. Agriantoni 1994: 149). Η εξεύρεση εργατικού δυναμικού γινόταν από τους εργολάβους και τους επιστάτες με βάση την εντοπιότητα, από τα Βίλια και το Κριεκούκι. Δεν είχαν κάποια συγκεκριμένη εξειδίκευση δεδομένου ότι δεν είχαν προϋπηρεσία και εμπειρία σε ανάλογες μεταλλευτικές εργασίες, όπως συνέβαινε στις άλλες εθνοτοπικές ομάδες (Μηλιοί, Σαντορινοί, κ.ά.) (πρβ. Ε. Αλεξιάκης 2004: 27-30). Αν δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις (μόνιμη εργασία, διαμονή), εγκαθίσταντο οικογενειακώς και μετατρέπονταν η εργατική μετακίνηση σε εσωτερική μετανάστευση που συνοδεύεται και από μεταδημότευση. Διέμεναν, μεμονωμένα ή με τις οικογένειές τους, στις εργατικές κατοικίες (π.χ. στον Κυπριανό)¹⁴ και δημιουργούσαν «θύλακες» εντοπιότητας. Σύχναζαν και σε συγκεκριμένους «ετεροτοπικούς» τόπους (καφενεία, ταβέρνες) που διατηρούσαν συμπατριώτες τους.

Αν και οι Βιλιώτες αποτελούσαν, σε σχέση με τις άλλες εθνοτοπικές ομάδες, μια μικρή πληθυσμιακή ομάδα, αυτό δεν τους εμπόδισε να προχωρήσουν πολύ νωρίς σε μια σωματειακή οργάνωση. Στο πρόσφορο έδαφος μιας γενικότερα οργανωμένης φιλανθρωπικής έκφρασης που εκδηλώνεται στο Λαύριο στα τέλη του 19ου και της οργανωμένης συνδικαλιστικής δράσης στις αρχές του 20ού αι. (Γ. Μάνθος 1990: 11) συστάθηκε στις 19 Μαρτίου 1900 και το αλληλοβοηθητικό σωματείο του «Εν Λαυρείω Συνδέσμου των Ειδυλλιών»¹⁵ (εικ. 5).

Όπως διαβάζουμε στο αναθεωρημένο καταστατικό του 1915, «ο Σύνδεσμος σκοπόν έχει α) την περίθαλψιν των απόρων μελών αυτού διά της παροχής χρηματικών επιδομάτων εις περίπτωσιν νόσου, τραυμάτων, προσκαιρού ανικανότητος προς εργασίαν, ανεργίας και ασθενείας ή θανάτου ζώων, β) την καταβολήν των εξόδων της κηδείας των απόρων μελών αυτού, και γ) την παροχήν εφ' άπαξ χρη-

13. Το 1890 συντάχθηκε Λεύκωμα υπογραφών προς τιμή του Α. Κορδέλλα, γενικού διευθυντή των μεταλλουργείων, με την ευκαιρία του εορτασμού των 25 χρόνων επαναλειτουργίας των μεταλλείων του Λαυρίου (Ε. Κακαβογιάννης 1994). Στο πρωτότυπο Λεύκωμα που φυλάσσεται στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη (αρ. εισαγ. 522/23) βρίσκουμε εργαζόμενους με ένδειξη καταγωγής Βίλια ή Ειδύλλια. Στο σιδηρόδρομο Καμάριζας οι: Γεώργ. Σταματόπουλος, τεχνίτης, Αναστ. Δέδες, εργάτης, Α. Σακελλάρης, εργάτης, Δημ. Μπεθάνης, εργάτης, Ιωάν. Μπαθέκας, εργολάβος, Γεώργ. Δέδες, εργάτης. Στο Μεταλλείο Νικίας οι: Δημοσθ. Τζαβάρας, εργάτης, Γεώργ. Τζαβάρας, ορυκτής, Μελέτ. Τζαβάρας, εργάτης, Λουκάς Τζαβάρας, εργάτης, Γεώργ. Αναστασίου, καρροδηγός, Απόστ. Δριμούσης, καρροδηγός, Κάτοικοι Λαυρίου οι: Γεώργ. Αποστόλου, έμπορος και Δημ. Τζαβάρας, καπνοπώλης.

14. Για τις εργασιακές σχέσεις και τις συνθήκες εγκατάστασης των εργατών στις συνοικίες Κυπριανός και Σπανιόλικα στην πόλη του Λαυρίου βλ. C. Agriantoni 1994.

15. Την ίδια εποχή ιδρύονται στο Λαύριο και άλλοι εθνοτοπικοί σύνδεσμοι βλ. σχετικά Χ. Μπαμπούνης, «Κυκλαδική πληθυσμιακή...» ό.π., σ. 353-4 για τους Μηλιούς.

ματικών βοηθημάτων εις μέλη ανίκανα προς εργασίαν ένεκα γήρατος, δυστυχήματος ή νόσου ή εις τας απόρους οικογενείας των αποβιωσάντων μελών». Όσον αφορά δε την εγγραφή μελών, «τακτικά μέλη του εγγράφονται πάντες οι εν τη περιφερεία του Δήμου Λαυρεωτικής και της Κοινότητος Θορικών διαμένοντες και εκ των Κοινοτήτων Βυλλίων και Ερυθρών καταγόμενοι, έκτακτα δε οι εκ των αυτών μεν κοινοτήτων καταγόμενοι μη διαμένοντες δε εις τα προαναφερθέντα μέρη». Η σφραγίδα του Συνδέσμου φέρει παράσταση του Ηρακλή και η ημέρα των Ταξιαρχών (8 Νοεμβρίου) ορίζεται ως η επέτειος της ιδρύσεως του Συνδέσμου και εορτάζεται ιδιαιτέρως. Μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου το 1915 είναι οι: Μελέτιος Δ. Γκιάκας, Αναστ. Δ. Κόλλιας, Ιωάννης Αθ. Μπεθάνης, Δήμος Αν. Παγώνης, Τιμολέων Δ. Μπότσης, Θεμιστοκλής Γ. Τσοτσάνης και Νικόλαος Καραμάνης, όλοι γεννημένοι στα Βίλια.

Οι Βιλιώτες-Κριεκουκιώτες εγκαταστάθηκαν αρχικά, στην Κερατέα, στο Λαύριο, στην Παιανία και στη συνέχεια και με άλλη ευκαιρία (επιγαμίες) και σε άλλα χωριά των Μεσογείων (π.χ Σπάτα). Την πρώτη περίοδο της μετάβασης και της εγκατάστασής τους στην περιοχή της ΝΑ Αττικής, διατηρούσαν στενές σχέσεις με τον τόπο καταγωγής τους. Η πρώτη γενιά αυτών και ορισμένοι από τη δεύτερη γενιά παντρεύονται γυναίκες από τον τόπο καταγωγής τους, διατηρούν δηλαδή μια εθνοτοπική ενδογαμία. Με την πρακτική αυτή επιθυμούν να διατηρήσουν την εθνο-τοπική και πολιτισμική τους ταυτότητα (Βιλιώτες, Αρβανίτες).

Για τους ντόπιους Μεσογείτες, που είναι στην πλειοψηφία τους Αρβανίτες, παραμένουν μέχρι σήμερα «ξένοι», παρόλο που αυτό δεν εμπόδισε κάποιους να αναδειχθούν κοινωνικά και πολιτικά. Αναφέρομαι εδώ στα μέλη της ευρύτερης οικογένειας Μπότση από την Κερατέα από τους οποίους και ο «γενάρχης» Ζωγράφος Μπότσης είχε πολιτικές διασυνδέσεις και ο γιος του Αριστοτέλης Μπότσης διετέλεσε δήμαρχος Κερατέας για μεγάλο χρονικό διάστημα (Χρ. Ρώμας 1987: 171) (εικ. 6).

Το γεγονός ότι οι ντόπιοι Μεσογείτες και οι Βιλιώτες – Κριεκουκιώτες μοιράζονται την ίδια εθνοπολιτισμική ταυτότητα, είναι δηλ. Αρβανίτες και το αναγνωρίζουν αυτό ως σημαντικό στοιχείο στις μεταξύ τους σχέσεις δεν τους εμποδίζει να συγκροτήσουν τη δική τους, ιδιαίτερη ταυτότητα, αυτοπροσδιοριζόμενοι μέσα από στοιχεία που περιγράφουν αλλήλους, ως διαφορετικούς. Τα στοιχεία που συνθέτουν την αναγνώριση της ετερότητας είναι γλωσσικά, κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά. Η πρώιμη ανάπτυξη του μεταλλευτικού και βιομηχανικού Λαυρίου, η εύφορη καλλιεργήσιμη γη των Μεσογείων που χρησιμοποιήθηκε από νωρίς εντατικά για την προσοδοφόρα μονοκαλλιέργεια του αμπελιού επέφερε γρηγορότερα κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές (οικονομικές δραστηριότητες, ήθη και έθιμα, γλώσσα) σε σχέση με τις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα.

Οι Αρβανίτες του Κιθαιρώνα, σύμφωνα με τους Μεσογείτες, μιλάνε πιο «βαριά» τα αρβανίτικα σε σχέση με αυτούς. Άλλωστε και ο Π. Φουρζίκης (1933: 50) διακρίνει δύο γλωσσικές ομάδες στα αρβανίτικα της Αττικής: α) τη βορειοδυτική που περιλαμβάνει τα χωριά από το Κριεκούκι μέχρι τον Μαραθώνα και β) τη νοτιοανατολική που περιλαμβάνει τα χωριά προς τα ανατολικά του Υμηττού μέχρι το Λαύριο. Στα Μεσόγεια και στη Λαυρεωτική, λόγω των προώμων και στενών επαφών με άλλες εθνοπολιτισμικές ομάδες, της γειτνίασης με το αστικό κέντρο (Αθήνα) και των ραγδαίων κοινωνικο-πολιτισμικών αλλαγών η αρβανίτικη γλώσσα υποχώρησε σταδιακά μέχρι σχεδόν την εξαφάνισή της (Ε. Αλεξιάκης 1996: 7-8). Αντίθετα στα ορεινά και ημιορεινά χωριά της ΒΔ. Αττικής αποτελεί κώδικα επικοινωνίας κυρίως μεταξύ των ηλικιωμένων αλλά και ιδιαίτερο τρόπο έκφρασης νεανικών ομάδων (Ε. Μπότση 2006: 221-49).

Κλείνοντας, επιγραμματικά μπορούμε να σημειώσουμε τα εξής:

Η απασχόληση του εργατικού δυναμικού στο χώρο της ΝΑ. Αττικής από τις κοινότητες Βίλια και Ερυθρές, τόσο στις αγροτικές εργασίες όσο και στα μεταλλεία, αποτέλεσε ένα συμπληρωματικό εισόδημα για τις «πολυσθενείς» αγροτικές οικογένειες που δεν στάθηκε όμως ικανό να αλλάξει τον βασικό τους χαρακτήρα, δηλ. να τους μετατρέψει σε εργατικό-βιομηχανικό δυναμικό.

Η κάθοδος και η εγκατάστασή τους στη ΝΑ. Αττική, που ολοκληρώθηκε μέχρι το 1930, δεν διατήρησε τη συνοχή και τη δυναμική παρουσία που είχαν άλλες πληθυσμιακές ομάδες (Λάκωνες, Μηλιοί, Σαντορινιοί κ.ά.) καθώς οι Βιλιώτες-Κριεκουκιώτες της Λαυρεωτικής και των Μεσογείων γενικότερα δεν αποτελούν σήμερα μια συγκροτημένη εθνοτοπική ομάδα, με αποτέλεσμα να είναι δύσκολη και αποσπασματικά ανιχνεύσιμη η δράση και η παρουσία τους στο χώρο και στο χρόνο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Cristina Agriantoni, 1994, «Spaniolika et Kyprianos: deux petites cités ouvrières à Lavrion», *Archeologie Industrielle en France*, Colloque International au familistère de Guise, 24-25, σ. 143-152.
- Ελευθέριος Π. Αλεξιάκης, 2001, «Εγκαταστάσεις Λακώνων στη Λαυρεωτική (1870-1970), *Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, σ. 351-389.
- Ελευθέριος Π. Αλεξιάκης, 2004, «Κοινωνική διαστρωμάτωση και οργάνωση του χώρου στο Λαύρειο (1870-2000), *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, σ. 27-63.
- Αθανάσιος Αντωνίου, 1994, «Ιστορική-οικιστική εξέλιξη, διαμόρφωση και αστικοποίηση της Κερατέας», *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Παιανία, σ. 363-386.
- Γιώργος Δερμάτης, 2003, *Λαύρειο το μαύρο φως. Η μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχα-*

- νία στο Λαύρειο 1860-1917. Ελληνική και Ευρωπαϊκή διάσταση, εκδ. Τεχνολογικό-Πολιτιστικό Πάρκο Λαυρείου (ΕΜΠ).
- Ευάγγελος Κακαβογιάννης, 1994, «Το λεύκωμα υπογραφών κατοίκων του Λαυρείου –και άλλων– προς τιμήν του Ανδρέα Κορδέλλα το 1890», *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Παιανία, σ. 343-362.
- Τίτσα Καλόγρη, 1994, «Η συμβολή της Εταιρίας των μεταλλουργείων του Λαυρίου στη δημιουργία και την ανάπτυξη της πόλης του Λαυρίου», *Πρακτικά Ε' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ Αττικής*, Παιανία.
- Γεωργίου Κ. Μάνθος, 1990, *Μεταλλευτικό-μεταλλουργικό Λαύριο*, εκδ. Δήμος Λαυρεωτικής.
- Χάρης Μπαμπούνης, 1990, «Κυκλαδική πληθυσμιακή μετακίνηση και εγκατάσταση στην Αττική κατά το 19ο και 20ό αι. Η περίπτωση της παροικίας της Μήλου», *Παρνασσός* τ. ΑΒ' (1-2), σ. 349-360.
- Ελένη Μπότση, 2006, «Νεανικές γλώσσες και επικοινωνιακή κουλτούρα σε αρβανιτόφωνη κοινότητα της Αττικής», *Εθνολογία*, 12, σ. 21-249, Αθήνα.
- Ανδρομάχη Ι. Οικονόμου, 2007, *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα.
- Μελέτης Αλκ. Παπακωνσταντίνου, 2006, *Τα Βίλλια στο πέρασμα του χρόνου (1821-1949)*, Αθήνα.
- Γεωργία Πετράκη, 2002, *Από το χωράφι στο εργοστάσιο: η διαμόρφωση του βιομηχανικού προλεταριάτου στο σύγχρονο Λαύριο*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα.
- Χρήστος Ρώμας 1987, *Η Κερατέα της Αττικής*, εκδ. Χρυσή Τομή, Κερατέα.
- Πέτρος Φουρικής, 1933, «Η εν Αττική ελληνοαλβανική διάλεκτος» Β', *Αθηνά* 45, σ. 49-181.

SUMMARY

The present paper aims at contributing its share to the filling in of the gaps in the ethno-cultural mosaic of the region of Lavreotiki and Mesogeia. To this purpose, we looked thoroughly into the migration movement of labourers and miners (the end of 19th c.-the beginning of 20th c.), and into the agricultural workers' movement in the area of Attica, which was continued until the 70's.

In this paper we focus especially on the migratory movements of field hands and miners from the mountainous area of North-West Attica and more specifically from the communities of Vilia and Erythres (Kriekouki), located in the Kithairon mountain, towards the lowlands of South-Eastern Attica (Lavreotiki, Mesogeia).

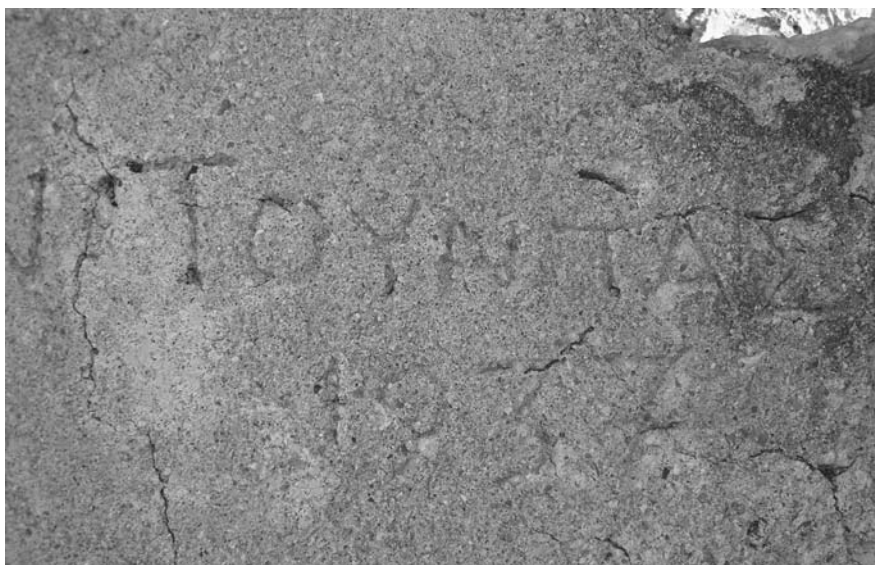
Εικ. 1. Η βάση της σκάλας φορτοεκφόρτωσης μεταλλευμάτων, γνωστής ως η «σκάλα του Ζωγράφου», στη θέση Χάρακας στα Λεγραινά.

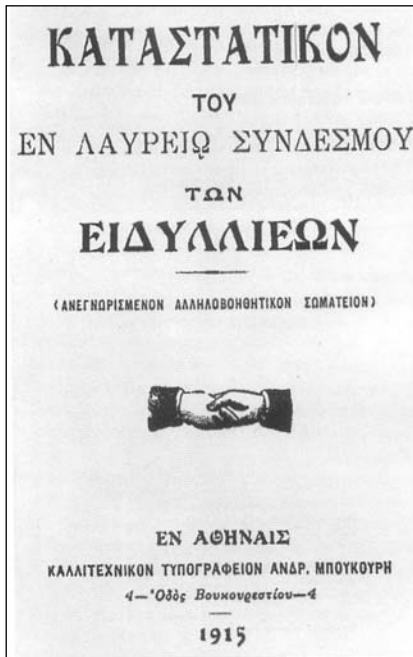
Εικ. 2. Χάρτης της περιοχής Βιλίων όπου βρίσκεται ο παλιός οικισμός και το μεταλλευτικό πηγάδι (σχεδίαση Χρήστος Σολωμός).

Εικ. 3. Το μεγάλο μεταλλευτικό πηγάδι στη θέση Βύλια της Πλάκας όπως σώζεται σήμερα.

Εικ. 4. Εγγύρακτη επιγραφή στο εσωτερικό κτίσματος στη θέση Βύλια της Πλάκας.

Εικ. 5. Το αναθεωρημένο καταστατικό του «Εν Λαυρείω Συνδέσμου Ειδυλλιέων» το 1915.

Εικ. 6. Το αρχοντικό της οικογένειας Μπότση στο κέντρο της Κερατέας.